

WYBRANE ZAGADNIENIA ODPOWIEDZIALNOŚCI ZA HANDEL LUDŹMI W PRAWIE KARNYM UKRAINY I POLSKI¹

CERTAIN ISSUES OF RESPONSIBILITY FOR HUMAN TRAFFICKING UNDER THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE AND POLAND

Andruszko Andrij

Annotation. *The purpose of the study is to analyze certain issues of responsibility for human trafficking under the criminal law of Ukraine and Poland, as well as to develop proposals aimed at improving the criminal legislation in the relevant part.*

The methodological basis of the research is the comparativist method.

Results. *The article proves that human freedom and dignity should be recognized as the object of human trafficking. The omission of the Polish legislator is that in the title of Chapter XXIII of the Special Part of the Criminal Code of Poland, unlike the title of Chapter III of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, human dignity is not mentioned.*

The article argues that it does not make sense to single out an independent article in the Criminal Code of Ukraine on responsibility for child trafficking, because the relevant actions may well be qualified under the current Article 149, which among the forms of human trafficking singles out human trafficking as such committed without the purpose of human's exploitation. The problem of criminal legal countermeasures against child trafficking committed without the purpose of exploitation remains relevant for Poland. Possible options for its solution may include amendments to Art. 115 § 22 of the Polish Criminal Code or the inclusion to the criminal law of an independent article on responsibility for the specified offense.

The opinion expressed in the legal literature about the expediency of completely refusing to indicate the methods of committing human trafficking should be recognized as unfounded. It is in view of deception, blackmail, being in a vulnerable state, etc., that a person gives his/her consent to the work offered to him/her, to engagement in prostitution, etc., and it is in view of this, and also in view of the purpose of further exploitation, that even his/her voluntary consent does not exclude criminal liability of the perpetrator.

The article argues that indicating the purpose of exploitation allows to distinguish a criminal act from actions that are not criminally punishable. Persons who recruit, move, hide or transfer a person are, of course, primarily interested in the material benefit they wish to receive as a result of their actions. At the same time, they act in this way, realizing that the person recruited (moved, etc.) by them will be exploited by others in the future. The realization of the goal of exploitation lies outside the scope of human trafficking, and therefore human exploitation must be additionally qualified under other articles of the law on criminal liability.

Conclusions. *The article establishes that despite some differences in the wording of the criminal law prohibition of human trafficking the legislators of Ukraine and Poland have by now approximated*

¹ Badania przeprowadzono na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie w ramach programu stypendialnego Kirkland Research (rok akademicki 2022/2023).

their understanding of the essence of this act with its definition formulated in the Palermo Protocol and the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings.

The analysis of scientific works devoted to the issue of human trafficking proved that many questions raised by Ukrainian and Polish researchers are identical. The solutions they offer are often similar too.

Keywords: *criminal offenses against freedom, honor and dignity of a person, human trafficking, child trafficking, human exploitation.*

1. Wstęp.

Handel ludźmi pozostaje poważnym problemem dla całego świata, a w szczególności dla Ukrainy i Polski. W związku z tym pilne jest poszukiwanie skutecznych sposobów karnoprawnego przeciwdziałania tego typu przestępstwom.

W odpowiedniej dziedzinie są ważne porównawcze studia prawnicze, ponieważ dzięki badaniu ustawodawstwa karnego innych krajów można zidentyfikować zarówno zalety, jak i wady krajowego ustawodawstwa karnego, zapożyczyć najlepsze doświadczenia w celu jego poprawy.

Poprawa ustawodawstwa karnego w zakresie odpowiedzialności za handel ludźmi jest również prawie niemożliwa bez krytycznej analizy poglądów naukowych wyrażanych przez naukowców w kluczowych zagadnieniach rozpatrywanej problematyki.

W tym artykule uważam za stosowne nie rozwodzić się nad interpretacją każdego elementu przestępstwa handlu ludźmi, ale tylko w najbardziej kontrowersyjnych zagadnieniach, które analizują przedstawiciele ukraińskiej i polskiej doktryny prawa karnego.

2. Dyskusja na temat przedmiotu ochrony.

Kwestia przedmiotu przestępstwa handlu ludźmi jest jedną z najbardziej kontrowersyjnych zarówno w ukraińskiej, jak i polskiej doktrynie prawa karnego.

Zdaniem większości badaczy ukraińskich przedmiotem tego przestępstwa jest wolność osobista człowieka. Opinię tę wyrazili w szczególności W. Borysow [1, s. 18], W. Kozak [2, s. 43], P. Fries [3, s. 418, 421] i M. Hawroniuk [4, s. 443]. Część polskich naukowców (w szczególności M. Bojarski [5, s. 632], J. Lachowski i A. Marek [6, s. 347]) również uznaje handel ludźmi za przestępstwo wyłącznie przeciwko wolności.

Według drugiej grupy badaczy ukraińskich przedmiotem przestępstwa handlu ludźmi jest godność ludzka (Ya. Lyzogub [7, s. 115]) lub honor i godność człowieka (D. Nehodchenko [8, s. 309]).

Według innej grupy ukraińskich naukowców (w szczególności W. Pidhorodyńskiego [9, s. 112] i E. Skulisha [10, s. 286]) przedmiotem przestępstwa handlu ludźmi jest wolność, honor i godność osoby. Niestety wymienieni badacze nie podają szczegółowego uzasadnienia swojego stanowiska, ale można śmiało założyć, że ma ono związek z tytułem III rozdziału części szczególnej kodeksu karnego Ukrainy, w którym ukraiński ustawodawca zebrał przestępstwa przeciwko wolności, honoru i godności osoby.

Tak więc najbardziej rozpowszechniony w doktrynie prawa karnego jest pogląd, zgodnie z którym przedmiotem handlu ludźmi jest wolność człowieka (jako samoistna wartość, która zostaje naruszona w przypadku popełnienia danego przestępstwa lub jako jedna z takich wartości).

Jednocześnie wśród ukraińskich naukowców nie brakuje krytyków tego stanowiska, którzy podkreślają, że wolność człowieka nie zawsze cierpi z powodu handlu ludźmi, a zatem nie może być uznana za przedmiot tego przestępstwa [zob. w szczególności: 8, s. 309; 11, s. 80–82]. Naukowcy tłumaczą ten punkt widzenia tym, że ofiara często wyraża zgodę na podjęcie wobec niej odpowiednich działań, tj. „zarządza sobą według własnego uznania, swobodnie dokonuje wyborów i postępuje zgodnie ze swoimi interesami i celami” [11, s. 80], a zatem nie może być mowy o ingerencji w jej wolność [12, s. 162; 13, s. 437].

Analiza praktyki sądowej rzeczywiście potwierdza, że ofiary badanego przestępstwa w większości wyrażają zgodę na podjęcie wobec nich odpowiednich działań. Jednocześnie stwierdzenie tego faktu nie oznacza, że wolność człowieka nie ucierpi w przypadku handlu ludźmi, ponieważ wolność polega na możliwości samodzielnego wyboru przez człowieka swojego postępowania. Jeżeli zgoda ofiary nie była dobrowolna, ale wymuszona, uwarunkowana np. krytycznym położeniem, która znacząco ograniczała jej możliwość dokonania wolnego wyboru i nie odpowiadała jej prawdziwym interesom, nie powinna być brana pod uwagę [zob. także: 2, s. 34, 38–39; 14, s. 138–139; 15, s. 188–189; 16, s. 579]. Zauważam, że sądy ukraińskie czasami dochodzą do takiego wniosku [zob. na przykład: 17].

W związku z powyższym mam wystarczające podstawy do stwierdzenia, że za przedmiot rozpatrywanego przestępstwa należy uznać wolność osobistą (konkretnie wolność człowieka do dysponowania sobą i podejmowania samodzielnych decyzji bez wpływu z zewnątrz). Jednocześnie należy podkreślić, że za przedmiot handlu ludźmi należy uznać wolność w określonym znaczeniu, a nie wolność fizyczną, jak uważa wielu autorów. Analiza bazy empirycznej pozwala stwierdzić, że w trakcie popełniania tego czynu ofiary stosunkowo rzadko pozbawiane są możliwości swobodnego poruszania się i wyboru miejsca pobytu, a zatem brak jest podstaw do uznania wolności fizycznej za przedmiot przestępstwa handlu ludźmi [12, s. 163; 13, s. 439].

Obok powyższego w ukraińskiej literaturze prawniczej wyrażane były także dość oryginalne poglądy na przedmiot analizowanego przestępstwa. Na przykład poglądu, że przedmiotem handlu ludźmi jest moralność publiczna, konsekwentnie broni A. Orlean [zob. w szczególności: 11, s. 84–87; 18, s. 102]. Argumentując swoje stanowisko, badacz wskazuje w szczególności, że polscy i holenderscy ustawodawcy uznali handel ludźmi za przestępstwo przeciwko moralności [11, s. 85]. W związku z tym A. Orlean zaproponował przeniesienie artykułu o odpowiedzialności za rozpatrywany czyn do rozdziału XII „Przestępstwa przeciwko porządkowi publicznemu i moralności” części szczególnej kodeksu karnego Ukrainy [11, s. 85, 86; 18, s. 102].

Ten punkt widzenia nie wydaje się przekonujący. Uważam, że uznanie moralności publicznej za przedmiot tego przestępstwa nie odzwierciedla istotnych cech handlu ludźmi jako czynu wkraczającego w określone interesy człowieka, a nie w abstrakcyjną moralność publiczną. Należy zauważyć, że w holenderskim kodeksie karnym artykuł dotyczący odpowiedzialności za handel ludźmi (art. 250ter) rzeczywiście był kiedyś zawarty w rozdziale „Przestępstwa przeciwko moralności publicznej”. Podobne stanowisko zajął wcześniej ustawodawca austriacki, umieszczając go w rozdziale „Przestępstwa przeciwko moralności” (§ 217). Oczywiście wynikało to z faktu, że w odpowiednich przepisach mowa była wyłącznie o wykorzystaniu seksualnym ofiary określonego czynu. Kierując się najwyraźniej podobnymi względami, szwajcarski ustawodawca do niedawna zaliczał handel ludźmi do naruszeń nietykalności seksualnej (art. 196). Jeśli chodzi o polski kodeks karny, to kiedyś uznawał handel ludźmi nie za przestępstwo przeciwko moralności, jak twierdzi A. Orlean, ale za przestępstwo przeciwko porządkowi publicznemu (art. 253). Później jednak ustawodawcy wskazanych państw zmienili swój punkt widzenia (było to najwyraźniej związane z rozszerzeniem katalogu form wykorzystania osoby, na rzecz której popełniono przedmiotowy czyn). Obecnie kodeksy karne Austrii (§ 104a) [19], Holandii (art. 273f) [20], Polski (art. 189a) [21] i Szwajcarii (art. 182) [22] uznają handel ludźmi za przestępstwo przeciwko wolności osobistej. Pragnę podkreślić, że w żadnej z analizowanych przeze mnie 63 obowiązujących ustaw o odpowiedzialności karnej handel ludźmi nie jest uznawany za przestępstwo przeciwko moralności [12, s. 164].

W tym kontekście należy przypomnieć, że do 8 września 2010 r. artykuł dotyczący odpowiedzialności za handel ludźmi (art. 253) w polskim kodeksie karnym zawarty był w rozdziale XXXII „Przestępstwa przeciwko porządkowi publicznemu”. Takie stanowisko polskiego ustawodawcy było słusznie krytykowane przez naukowców. Wyjaśniając, dlaczego wskazany artykuł znalazł się w tym rozdziale, niektórzy z nich napisali, że zawiera on te czyny, których nie można było umieścić w innych rozdziałach części szczególnej polskiego kodeksu karnego bez naruszenia zasad systematyki [23, s. 9; 24, s. 251]. Z punktu widzenia F. Radoniewicza, wbrew stanowisku ówczesnego ustawodawcy, prawdziwym przedmiotem rozpatrywanego przestępstwa była wolność i godność człowieka [25, s. 139]. W związku z tym decyzja polskiego ustawodawcy o przeniesieniu artykułu dotyczącego odpowiedzialności za handel ludźmi do rozdziału poświęconemu naruszeniom wolności znalazła oparcie w polskiej doktrynie prawa karnego [zob. na przykład: 15, s. 187–188; 24, s. 252; 26, s. 431; 27, s. 75; 28, s. 151–152].

Na koniec przeanalizujemy zasadność uznania za przedmiot rozpatrywanego przestępstwa godności i honoru osoby. Jak wspomniano powyżej, większość badaczy ukraińskich nie akceptuje tego punktu widzenia. Jednocześnie w polskiej literaturze godność jako przedmiot przestępstwa handlu ludźmi jest często uznawana (zwykle obok wolności człowieka) [zob. w szczególności: 16, s. 579; 28, s. 151; 29, s. 523; 30, s. 1167; 31, s. 571; 32, s. 32; 33, s. 601; 34, s. 386; 35, s. 1162; 36, s. 319–320]. W związku z tym warto zastanowić się nad tym zagadnieniem nieco bardziej szczegółowo.

Według W. Kozaka, w przypadku handlu ludźmi nie zawsze dochodzi do degradacji samooceny człowiekiem jego przymiotów duchowych, moralnych, społecznych i innych, w związku z czym nie ma podstaw do uznania godności osoby za przedmiot tego przestępstwa [2, s. 46]. A. Orlean uważa również, że prawdziwe przypadki handlu ludźmi pokazują, że honor i godność osoby nie zawsze cierpią z powodu tego przestępstwa. Zgodnie z jego przekonaniem, gdy ktoś dobrowolnie zgadza się na jego sprzedaż, nie zostaje poniżony jego honor i godność. Oni byli poniżani już na długo przed popełnieniem analizowanego czynu przez żebracze warunki egzystencji lub inne okoliczności niezależne od woli winnego [11, s. 83, 84–85].

Warto zgodzić się z tym, że w przypadku handlu ludźmi samoocena osoby co do jej cech nie zawsze jest obniżona. Potwierdza to analiza bazy empirycznej: w wielu przypadkach ofiary są obojętne do własnej godności. Taki wniosek oznacza jednak tylko tyle, że przedmiotem tego przestępstwa nie jest godność człowieka w sensie subiektywnym.

Jednocześnie wydaje się oczywiste, że handel ludźmi jest nie do pogodzenia z godnością człowieka w jej obiektywnym sensie, ponieważ jak słusznie zauważają badacze ukraińscy [zob. na przykład: 7, s. 115] i polscy [zob. na przykład: 31, s. 572; 33, s. 601; 34, s. 386], osoba jest przedmiotem obrotu jako rzecz. Nawiasem mówiąc, fakt ten jest bezpośrednio wskazany w międzynarodowych aktach prawnych mających na celu zwalczanie handlu ludźmi. Na przykład preambuła Konwencji w sprawie zwalczania handlu ludźmi i eksploatacji prostytucji podkreśla, że „prostytucja i towarzyszące jej zło – handel ludźmi w celach prostytucji, są sprzeczne z godnością i wartością człowieka oraz zagrażają dobru jednostki, rodziny i społeczeństwa” [37]. W preambule Konwencji Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi stwierdza się, że „handel ludźmi stanowi naruszenie praw człowieka oraz przestępstwo przeciwko godności i integralności istoty ludzkiej” [38].

Niektórzy autorzy za przedmiot przestępstwa handlu ludźmi uznają także honor osoby. Analiza bazy empirycznej potwierdza, że honor jest często naruszany w wyniku handlu ludźmi. Dotyczy to przede wszystkim spraw, w których ofiara analizowanego przestępstwa była zmuszana do uprawiania prostytucji. Wstydząc się swojej przeszłości, ofiary często starają się zachować ją w tajemnicy, często nawet nie pojawiają się w sądzie (a nawet odmawiają uznania ich za ofiary), nie chcąc, aby inne osoby dowiedziały się o odpowiednich szczegółach. Chociaż takie sytuacje są powszechne, nie dotyczą one wszystkich bez wyjątku przypadków popełnienia tego czynu. W związku z tym honor osoby nie może być uznany za główny bezpośredni przedmiot przestępstwa handlu ludźmi [12, s. 165; 13, s. 443].

Podsumowując to, co zostało powiedziane, dochodzimy do wniosku, że za przedmiot przestępstwa handlu ludźmi należy uznać wolność i godność osoby w jej obiektywnym znaczeniu (godność człowieka). Jeśli taki punkt widzenia nie jest rozpowszechniony w literaturze ukraińskiej, to w literaturze polskiej wręcz przeciwnie, często jest wyrażany [zob. w szczególności: 25, s. 141; 26, s. 431; 28, s. 151; 29, s. 523; 30, s. 1167; 31, s. 571; 33, s. 601; 34, s. 386; 35, s. 1162; 36, s. 316–317; 39, s. 124; 40, s. 9]. Jednocześnie w przeciwieństwie do tytułu rozdziału III części szczególnej kodeksu karnego Ukrainy, tytuł rozdziału XXIII części szczególnej kodeksu karnego Polski nie wspomina o godności człowieka, co moim zdaniem jest pominięciem polskiego ustawodawcy.

3. Dyskusja na temat minimalnej liczby ofiar.

Artykuł 149 kodeksu karnego Ukrainy zatytułowany jest „Handel ludźmi”, z którego można wywnioskować, że przewiduje odpowiedzialność za popełnienie określonego czynu w stosunku do co najmniej dwóch osób. Artykuł 189a kodeksu karnego Polski wskazuje również na mnogość ofiar omawianego przestępstwa. W związku z tym dyskusyjna jest kwestia minimalnej liczby ofiar przestępstwa handlu ludźmi.

W ukraińskiej literaturze prawniczej i praktyce sądowej panuje powszechnie przyjęte podejście, zgodnie z którym odpowiedzialność karna za przestępstwo handlu ludźmi powstaje nawet wtedy, gdy ofiarą tego czynu była choćby jedna osoba. W tym kontekście warto jednak zauważyć, że podczas dyskusji w 2018

roku nad projektem ustawy „O zmianie artykułu 149 kodeksu karnego Ukrainy w celu dostosowania go do standardów międzynarodowych” zaproponowano tytuł wskazanego artykułu sformułować jako „Handel człowiekiem”. Jednak ta propozycja została odrzucona. Uzasadniano to w szczególności koniecznością zapewnienia jednolitości terminologii, harmonizacji jej z terminologią całego systemu prawa krajowego oraz terminologią stosowaną w międzynarodowych aktach prawnych. „Zwiększanie efektywności współpracy międzynarodowej, przyjmowanie znacznej liczby różnych konwencji, zawieranie traktatów międzypaństwowych, tworzenie innych źródeł prawa międzynarodowego i włączanie ich do krajowych systemów legislacyjnych skutkuje umiędzynarodowieniem języka legislacyjnego, koniecznością ujednoczenia odpowiedniej terminologii różnych państw. Ważnym elementem jedności terminologii jest przestrzeganie wymogu, aby terminy używane do oznaczenia jednego pojęcia były tożsame i odwrotnie – do oznaczenia różnych pojęć należy używać różnych terminów” [41]. Analiza międzynarodowych aktów prawnych rzeczywiście potwierdza, że posługują się one terminem „handel ludźmi” (a nie „handel człowiekiem”), który został dziś powszechnie uznany. Podobnie w żadnej z analizowanych wcześniej ustaw o odpowiedzialności karnej państw obcych, w których utytułowano odpowiedni artykuł, nie użyto liczby pojedynczej do określenia liczby ofiar rozpatrywanego przestępstwa. Jednocześnie wydaje się, że art. 149 kodeksu karnego Ukrainy słuszniej byłoby nazwać „Handel człowiekiem”. Moim zdaniem pojęcie „handel ludźmi” odnosi się raczej do odpowiedniego zjawiska niż do konkretnego czynu. W związku z tym godnym pochwały jest fakt, że we wrześniu 2018 r. w części 1 art. 149 ukraiński ustawodawca zmienił liczbę mnogą („ludźmi”) na liczbę pojedynczą („człowiekiem”) przy formułowaniu pierwszej z form badanego przestępstwa – właśnie handlu człowiekiem [12, s. 175–176].

Kwestia, czy może powstać odpowiedzialność karna za handel nawet jedną osobę jest dość dyskusyjna w polskiej nauce prawa karnego. Jeśli niektórzy naukowcy (w szczególności K. Burdziak, P. Banaszak [42, s. 224], K. Liżyńska, A. Płońska [15, s. 182], M. Pomarańska-Bielecka, M. Wiśniewski [40, s. 12–13], A. Sakowicz [43, s. 60], A. Zoll [16, s. 582]) uważają, że ofiarą określonego czynu może być nawet jedna osoba, to inni (w szczególności M. Bojarski [44, s. 485], M. Mozgawa [34, s. 386]) są przekonani, że ofiar muszą być co najmniej dwie. Zwracam uwagę, że stanowiska, zgodnie z którym powinno być kilka ofiar przestępstwa handlu ludźmi, zajmowały swego czasu także niektóre polskie sądy. Na przykład, Sąd Apelacyjny w Lublinie w jednym ze swoich orzeczeń zauważył, że: «jednostkowa transakcja sprzedaży człowieka czy nawet ludzi (więcej niż jednej osoby), zgodnie z przeważającymi w judykaturze i doktrynie poglądami (...) nie może być w żadnym wypadku uznana za uprawianie handlu ludźmi w rozumieniu art. 253 § 1 kk» [45, s. 12].

Drugi punkt widzenia nie można uznać za przekonujący. K. Burdziak i P. Banaszak słusznie zwracają uwagę, że należy wziąć pod uwagę fakt, że w § 22 art. 115 polskiego kodeksu karnego ustawodawca wskazał, że handlem ludźmi jest werbowanie, transport, dostarczanie, przekazywanie, przechowywanie lub przyjmowanie osoby z zastosowaniem wskazanych enumeratywnie środków. Ponieważ w tej normie ustawodawca mówi o osobie (w liczbie pojedynczej), nasuwa się wniosek, że odpowiedzialność za to przestępstwo powstaje nawet wtedy, gdy jego ofiarą jest choćby jedna osoba [42, s. 224; zob. także: 40, s. 13; 46, s. 646, 906]. W tym kontekście należy również podkreślić, że gdyby intencją ustawodawcy było ustalenie odpowiedzialności za handel co najmniej dwiema osobami, prowadziłoby to oczywiście do sytuacji, w której poszczególne osoby, wobec których popełniono by określony czyn, byłyby pozbawione ochrony prawnej.

4. Dyskusja na temat kwalifikacji handlu dziećmi popełnionego bez celu wykorzystania.

W przeciwieństwie do polskiego ustawodawcy, ukraiński wśród form handlu ludźmi wyróżnia właśnie handel człowiekiem¹, który w literaturze prawnokarnej interpretowany jest zazwyczaj jako zawarcia umowy sprzedaży w stosunku do osoby [zob. w szczególności: 4, s. 443; 47, s. 81; 48, s. 263; 49, s. 290].

Artykuł dotyczący odpowiedzialności za handel ludźmi w prawie karnym Ukrainy i Polski, jak wiadomo, pojawił się dzięki implementacji norm prawa międzynarodowego. W związku z tym zwracam uwagę, że

¹ Z części 1 art. 149 kodeksu karnego Ukrainy wynika, że strona przedmiotowa tego przestępstwa może wyrażać się w następujących formach: 1) handel człowiekiem; 2) werbowanie osoby; 3) przemieszczanie osoby; 4) przechowywanie osoby; 5) przekazanie osoby; 6) przyjęcie osoby. W § 22 art. 115 polskiego kodeksu karnego stanowi, że handlem ludźmi jest: 1) werbowanie; 2) transport; 3) dostarczanie; 4) przekazywanie; 5) przechowywanie lub 6) przyjmowanie osoby.

w międzynarodowych aktach prawnych (w szczególności w Protokole o zapobieganiu, zwalczaniu oraz karaniu za handel ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi, uzupełniającym Konwencję Narodów Zjednoczonych przeciwko międzynarodowej przestępczości zorganizowanej (dalej – Protokół z Palermo) [50] oraz w Konwencji Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi [38]) pojęcie „handel ludźmi” obejmuje werbowanie, transport, przekazywanie, przechowywanie lub przyjmowanie ludzi w celu wykorzystania. Formułując więc dyspozycję części 1 art. 149 kodeksu karnego Ukrainy, ustawodawca ukraiński połączył międzynarodowe rozumienie prawne pojęcia handlu ludźmi z taką formą tego przestępstwa, jako właśnie handel człowiekiem [12, s. 208; 51, s. 41].

Analiza praktyki sądowej potwierdza, że jako właśnie handel człowiekiem ukraińskie sądy najczęściej kwalifikują sprzedaż i kupno dziecka bez celu jego wykorzystania. Zasadność takiej kwalifikacji potwierdza analiza dyspozycji części 1 art. 149 kodeksu karnego Ukrainy, z której wynika, że cel wykorzystania człowieka jest obligatoryjną cechą strony podmiotowej tylko takich form rozpatrywanego przestępstwa, jako werbowanie, przemieszczanie, przechowywanie, przekazywanie i przyjmowanie osoby. W przypadkach kupna i sprzedaży osoby (np. kupna i sprzedaży niemowlęcia w celu dalszej adopcji) ukraiński ustawodawca nie wymaga istnienia celu wykorzystania.

Warto jeszcze raz podkreślić, że w ustawodawstwie ukraińskim odpowiedzialność za właśnie handel człowiekiem powstaje niezależnie od tego, czy działania te są popełniane w celu jego wykorzystania. Jednocześnie w literaturze prawa karnego [zob. na przykład: 52, s. 173; 53, s. 342; 54, s. 65] i praktyce sądowej [zob. na przykład: 55; 56] pojawiają się błędy, gdy cel wykorzystania człowieka jest postrzegany jako obligatoryjny dla wszystkich wymienionych w części 1 art. 149 kodeksu karnego Ukrainy form rozpatrywanego przestępstwa. Na przykład Łyczakowski Sąd Rejonowy we Lwowie, po ustaleniu, że Osoba-4 oddała swoje nowonarodzone dziecko obywatelowi Niemiec do dalszej adopcji, zauważył, że czyny związane z handlem ludźmi podlegają kwalifikacji za art. 149 kodeksu karnego Ukrainy tylko wtedy, gdy są popełnione w celu wykorzystania. Ponieważ prokuratura nie przedstawiła żadnych dowodów na to, że oskarżeni mieli cel wykorzystania, a w trakcie rozprawy ustalono, że adopcja dziecka nie miała na celu zarobkowania, sąd dokonał przekwalifikowania wskazanego czynu z części 3 art. 149 na część 2 art. 169 (nielegalne działania dotyczące adopcji popełnione przez grupę osób na podstawie wcześniejszego spisku) kodeksu karnego Ukrainy [56].

Konstrukcja dyspozycji części 1 art. 149 kodeksu karnego Ukrainy rzeczywiście może prowadzić do wniosku, że cel wykorzystania dotyczy nie tylko werbowania, przemieszczania, przechowywania, przekazywania i przyjmowania osoby, ale także właśnie handlu człowiekiem. Z jednej strony, handel człowiekiem od innych form tego przestępstwa oddziela wyrażenie „jak również”. Z drugiej strony, wyjaśnienie, że w celu wykorzystania popełnia się tylko werbowanie, przemieszczanie, przechowywanie, przekazywanie i przyjmowanie osoby wymienia się po wyliczeniu wszystkich możliwych form rozpatrywanego przestępstwa. W związku z tym warto zwrócić uwagę, że przy definiowaniu handlu ludźmi w aktach międzynarodowych, wskazanie na cel wykorzystania umieszcza się przed wyliczeniem konkretnych form tego przestępstwa. Obecne doświadczenie formułowania dyspozycji odpowiedniej normy, badane przez autora, w większości jest również takie samo. Wydaje się, że wspomniane doświadczenie może być przydatne także dla ukraińskiego ustawodawcy [12, s. 280–281; 57, s. 231].

W tym kontekście należy zauważyć, że polscy naukowcy (w szczególności K. Burdziak i P. Banaszak [42, s. 224–227], M. Ligęza-Turlakiewicz, G. Turlakiewicz [27, s. 87], K. Liżyńska, A. Płońska [58, s. 85, 93], M. Pomarańska-Bielecka, M. Wiśniewski [40, s. 18–21, 26], O. Sitarz [59, s. 331]) wielokrotnie zwracali uwagę na problem, związany z kwalifikacją handlu dziećmi, popełnianego bez celu wykorzystania¹. Problem ten występował również w polskiej praktyce sądowej. W tym kontekście ilustracją jest następujący wątek sprawy karnej, rozpatrywanej przez Sąd Okręgowy w Gdańsku, cytowany przez K. Burdziaka i P. Banaszaka: «matka przekazała swoje dziecko innej kobiecie w celu osiągnięcia korzyści majątkowej – otrzymała około 14.000 zł za „sprzedaż” dziecka. Postanowieniem z 5.07.2013 r., XIV K 78/13, sąd ten umorzył postępowanie, wskazując, że: „W ocenie Sądu orzekającego, działania oskarżonych nie wypełniło znamion czynu zabronionego. Poza wyszczególnionymi celami działania sprawców «handlu ludźmi», zachowanie oskarżonych nie miało również na celu innego wykorzystania poniżającego godność człowieka. W ocenie

¹ Jednocześnie zwracam uwagę, że w polskiej literaturze naukowej występuje również nieco uproszczone podejście, kiedy handel ludźmi kojarzony jest wyłącznie z celem eksploatacji: zob. np.: [60, s. 454].

Sądu znaczenie tego określenia należy odczytywać w nawiązaniu do innych wymienionych w przepisie form wykorzystania (...). Celem działania oskarżonych było natomiast zapewnienie dziecku opieki, bardziej dostatniego życia przez pewien czas przez osobę, która mogła udzielić opieki i zapewnić dziecku warunki rozwoju. Matka biologiczna miała niestabilną sytuację osobistą i materialną. Nie stwierdzono, aby oskarżona w jakikolwiek sposób zagroziła dobru dziecka” [42, s. 225–226¹].

K. Burdziak i P. Banaszak słusznie podkreślają, że «nawet jeśli przyjąć, że doszło do dostarczenia i przekazania małoletnich przez ich rodziców innym osobom, które to przyjęły dzieci, z zastosowaniem udzielenia korzyści majątkowej lub osobistej albo jej obietnicy osobie sprawującej opiekę lub nadzór nad inną osobą, to nie można uznać, że nastąpiło to w celu ich wykorzystania w sposób, o którym mowa w art. 115 § 22 k.k., a zatem zachowanie oskarżonych nie odpowiada żadnemu z celów wskazanych w tym przepisie. Przekazanie dzieci przez rodziców nie nastąpiło przecież w celu wykorzystania ich w prostytucji, w pornografii lub innych formach seksualnego wykorzystania, w pracy lub usługach o charakterze przymusowym, żebractwie, niewolnictwie, w innych formach wykorzystania poniżających godność człowieka czy też w celu pozyskania komórek, tkanek lub narządów wbrew przepisom ustawy» [42, s. 226].

Ponieważ zachowanie, przedstawione na powyższym wątku sprawy karnej, jest niebezpieczne, bo narusza wolność i godność dziecka, pojawia się kwestia reakcji karnoprawnej na takie czyny. Obecne polskie ustawodawstwo nie pozwala na zakwalifikowanie takich czynów jako handlu ludźmi ze względu na brak celu wykorzystania dziecka². Odnosnie art. 211a kodeksu karnego Polski, który przewiduje odpowiedzialność za organizowanie nielegalnej adopcji dzieci w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, to ten artykuł nie odzwierciedla dokładnie specyfiki powyższego zachowania.

W polskiej literaturze prawniczej słusznie zauważa się, że «przez pojęcie zajmowania się organizowaniem adopcji należy rozumieć jakiegokolwiek czynności, jeżeli tylko służyć one będą przeprowadzeniu adopcji, np. znalezienie odpowiedniego dziecka adopcyjnego, poszukiwanie potencjalnych rodziców adopcyjnych, załatwienie wszelkich formalności związanych z adopcją itp. (...) Artykuł 211a kryminalizuje tylko takie zachowanie, które polega na trudnieniu się niejako zawodowo przez sprawcę nielegalną procedurą adopcyjną. Nie chodzi tutaj o akt pojedynczy, ponieważ ustawa używa liczby mnogiej «dzieci» (a nie liczby pojedynczej «dziecko»), a także stosuje znamię czasownikowe «organizuje»» [30, s. 1311; 42, s. 226–227]. Warto również podkreślić, że w art. 211a kodeksu karnego Polski chodzi o osoby, które organizują adopcję dzieci w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, ale nic nie mówi się o karaniu zachowań rodziców, sprzedających swoje dzieci, jak również nabywców dziecka (potencjalnych adopcyjnych). Należy również pamiętać, że sama nielegalna adopcja jest konsekwencją handlu dziećmi. Jak słusznie zauważają M. Pomarańska-Bielecka i M. Wiśniewski, «powinno się raczej mówić o nielegalnym obrocie dziećmi w celu podjęcia opieki nad nimi przez inną rodzinę niż o nielegalnej adopcji» [40, s. 26].

W związku z tym należy zauważyć, że zarówno w ukraińskiej [zob. na przykład: 61, s. 455–456; 62, s. 48–49], jak i w polskiej [zob. na przykład: 58, s. 85–87] literaturze naukowej zgłoszono propozycję wyodrębnienia samodzielnego artykułu dotyczącego odpowiedzialności karnej za handel dziećmi. Zauważam, że tą drogą poszło wielu ustawodawców (w szczególności Albanii, Armenii, Gruzji, Kazachstanu, Litwy, Mołdawii, Niemiec, Chorwacji). Pojęcie handlu dziećmi znane jest także prawu międzynarodowemu. Tak, zgodnie z art. 2 Protokołu Fakultatywnego do Konwencji o prawach dziecka w sprawie handlu

¹ Zob. także podobny wątek sprawy karnej w tym samym artykule na stronach 224–225.

² Warto zauważyć, że jeszcze na etapie nowelizacji, która miała miejsce w maju 2010 r., na ten fakt zwracali uwagę środowiska związane z instytucjonalną procedurą adopcyjną. M. Pomarańska-Bielecka i M. Wiśniewski zauważają, że w «liście protestującym przeciwko nowelizacji przedstawiciele Fundacji Dziecko – Adopcja – Rodzina wskazali, iż: „Jeśli projektowana zmiana wejdzie w życie zalegalizuje ona podziemie adopcyjne. Matki biologiczne same będą wyszukiwały rodziców adopcyjnych i bez pośredników, będą sprzedawały swoje dzieci tym, którzy zapłacą najwięcej, nie martwiąc się o odpowiedzialność karną. Może dojść do sytuacji, że uzyskanie dziecka w drodze jego zakupu, stanie się sytuacją normalną, gdyż tylko taka forma uzyskania dziecka do adopcji okaże się możliwa. Mimo iż obecne przepisy o handlu ludźmi nie były należycie stosowane przez organy ścigania, to jednak ich obecność przypominała o groźbie poniesienia odpowiedzialności karnej. (...) Fundacja Dziecko – Adopcja – Rodzina wypowiada się przeciwko proponowanej zmianie w Kodeksie karnym. Taka definicja handlu ludźmi pozostawia poza ochroną najmniejszych obywateli – noworodki i niemowlęta, które stają się luksusowym towarem, którym bezkarnie można handlować. Zdaniem Fundacji, konieczna jest zmiana propozycji Rządu, przez doprecyzowanie definicji handlu ludźmi, iż w przypadku dzieci, nie ma znaczenia cel dokonywanego nimi obrotu, tak aby nowe przepisy były zgodne przede wszystkim z Konwencją o prawach dziecka, którą Polska przyjęła i zobowiązała się przestrzegać» [40, s. 18–19].

dziećmi, dziecięcej prostytucji i dziecięcej pornografii, handel dziećmi oznacza jakiegokolwiek działanie lub transakcję, w drodze której dziecko przekazywane jest przez jakąkolwiek osobę lub grupę osób innej osobie lub grupie za wynagrodzeniem lub jakąkolwiek inną rekompensatą [63]. Odpowiednie działania są uważane za handel dziećmi, niezależnie od istnienia celu ich wykorzystania [12, s. 210; 51, s. 42–43].

Moim zdaniem w kodeksie karnym Ukrainy nie ma sensu wyróżniać samodzielnego artykułu o odpowiedzialności za handel dziećmi, ponieważ odpowiednie działania mogą być kwalifikowane na podstawie obecnego art. 149, który, przypominam, wśród form handlu ludźmi wyróżnia właśnie handel człowiekiem, popełniony bez celu jego wykorzystania. Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że w art. 149 kodeksu karnego Ukrainy pojęciem „handel ludźmi” ustawodawca określił nie tylko właśnie handel człowiekiem, tj. wykonania umowy sprzedaży w stosunku do niego, a również wszelkie inne przewidziane w nim formy rozważanego czynu, na co wskazuje tytuł wskazanego artykułu. Mało poprawne w części 1 art. 149 na oznaczenie kupna i sprzedaży człowieka posługiwać terminem, którym ustawodawca określa i wszystkie inne formy badanego przestępstwa. Z takim podejściem można dojść do wniosku, że nazwa artykułu 149 kodeksu karnego Ukrainy tylko częściowo odzwierciedla jego treść, ponieważ przewiduje odpowiedzialność nie tylko za handel człowiekiem, ale także za werbowanie, przemieszczanie, przechowywanie, przekazywanie lub przyjmowanie osoby. W związku z tym uważam, że w określonej normie nieuzasadnione jest nazywanie jedną z form handlu ludźmi handlem człowiekiem. Ponieważ jako właśnie handel człowiekiem przyjęto rozumieć jego kupno i sprzedaż, to określoną formę rozpatrywanego przestępstwa należy nazwać skupem i sprzedażą człowieka, a nie handlem człowiekiem. Dzięki takiemu podejściu możliwe będzie uniknięcie niejasności związanej ze zrozumieniem istoty handlu ludźmi. Należy zauważyć, że do podobnego wniosku wcześniej doszli również inni badacze [zob. w szczególności: 11, s. 102, 177; 49, s. 379; 64, s. 16]. O takiej formie handlu ludźmi jako kupna i sprzedaż osoby mówi się w ustawodawstwie karnym wielu obcych państw: w części 1 art. 143-1 kodeksu karnego Gruzji, części 1 art. 128 kodeksu karnego Kazachstanu, art. 240 i 241 kodeksu karnego Chin, części 1 art. 289 kodeksu karnego Republiki Korei, części 1 art. 147 kodeksu karnego Litwy, części 1 art. 418 kodeksu karnego Macedonii Północnej, części 1 art. 127-1 kodeksu karnego Rosji, części 1 art. 130-1 Tadżykistanu, części 1 art. 129-1 kodeksu karnego Turkmenistanu, części 1 art. 192 kodeksu karnego Węgier, części 1 art. 135 kodeksu karnego Uzbekistanu, części 1 art. 444 kodeksu karnego Czarnogóry, art. 226-2 kodeksu karnego Japonii [zob.: 12, s. 212].

Problematyka zwalczania handlu dziećmi, popełnianemu bez celu wykorzystania, pozostaje aktualna dla Polski. Możliwymi wariantami rozwiązania tego problemu moim zdaniem mogą być nowelizacja art. 115 § 22 kodeksu karnego Polski¹, czy wyodrębnienie w ustawie karnej odrębnego artykułu o odpowiedzialności za określony czyn.

5. Dyskusja nad celowością odmowy wskazania w ustawie karnej sposobów popełniania przestępstwa handlu ludźmi.

Podobnie jak we wspomnianych powyżej aktach prawa międzynarodowego, w części 1 art. 149 kodeksu karnego Ukrainy i § 22 art. 115 kodeksu karnego Polski wskazane są sposoby popełniania przestępstwa handlu ludźmi.

Zarówno ukraińscy, jak i polscy naukowcy wyrazili opinię o celowości całkowitego odmowy wskazania w odpowiedniej normie sposobów popełnienia tego przestępstwa. Na przykład A. Politova uważa, że wskazanie sposobów popełnienia przestępstwa handlu ludźmi jedynie przeciąża stronę przedmiotową przestępstwa, i dlatego celowe jest wyłączenie określonego sformułowania z części 1 art. 149 kodeksu karnego Ukrainy, co uprości egzekwowanie prawa [65, s. 312].

M. Ligęza-Turlakiewicz i G. Turlakiewicz uważają, że można odstąpić od wskazywania sposobów popełniania przestępstwa handlu ludźmi, zmieniając konstrukcję tego przestępstwa na przestępstwo materialne, a «karalnym skutkiem, za który odpowiadałby sprawca, mógłby być stan konkretnego narażenia drugiego człowieka (w tym, co oczywiste, także dziecka) na wykorzystanie go w sposób odzierający go z godności i człowieczeństwa» [27, s. 89]. Podane argumenty nie są przekonujące. Należy zauważyć, że to właśnie ze względu na oszustwo, krytyczne położenie itp. człowiek wyraża zgodę na

¹ Takie rozwiązanie proponują K. Burdziak i P. Banaszak [42, s. 226].

oferowaną mu pracę, na prostytutkę itp., i właśnie z tego powodu, jak również ze względu na cel dalszego wykorzystania, nawet jego dobrowolna zgoda nie wyłącza odpowiedzialności karnej sprawcy¹. Usunięcie wskazania sposobu popełnienia analizowanego przestępstwa, jak również celu wykorzystania, co także sugerują niektórzy badacze, doprowadzi do tego, że do handlu ludźmi będzie musiała zostać zaliczona na przykład działalność agencji pośrednictwa pracy. Zaznaczę również, że o celowości zachowania wskazania sposobów popełnienia określonego przestępstwa świadczy dotychczasowa praktyka sądowa [12, s. 228–229; 51, s. 62].

W ustawodawstwie karnym niektórych państw (np. Kazachstanu, Rosji, Salwadoru, Uzbekistanu) tak naprawdę nie ma wskazania sposobów popełniania przestępstwa handlu ludźmi². Zauważam, że takie podejście legislacyjne jest sprawiedliwie krytykowane w literaturze naukowej. Na przykład O. Kostyleva podkreśla, że zgoda ofiary na wykorzystanie nie ma znaczenia dla kwalifikacji rozpatrywanego przestępstwa, jednakże zgoda ta nie jest brana pod uwagę tylko wtedy, gdy zastosowano którąkolwiek ze sposobów wymienionych w Protokole z Palermo. Na przykład ten fakt, że ofiara wiedziała z góry, że będzie uprawiać prostytutkę, sam w sobie nie oznacza jeszcze braku przestępstwa handlu ludźmi. Jeśli ofiara, która została poinformowana o charakterze pracy, jest zmuszana do świadczenia usług seksualnych na warunkach, na które się nie zgodziła, przestępstwo handlu ludźmi ma miejsce, ponieważ zastosowano oszustwo [66, s. 64–65]. Tym samym wskazanie sposobów przestępstwa handlu ludźmi nie tylko odpowiada treści tego czynu, rozumianego w Protokole z Palermo, ale także przyczynia się do odróżnienia handlu ludźmi od innych przestępstw.

6. Dyskusja na temat celu wykorzystania ofiary przestępstwa handlu ludźmi.

Obowiązkową cechą strony podmiotowej przestępstwa handlu ludźmi jest cel wykorzystania człowieka. Wskazanie celu wykorzystania pozwala odróżnić czyn zabroniony od czynów, które nie są karalne. Na przykład rekrutacja (werbowanie) osób do pracy samo w sobie nie jest nielegalne, staje się nim tylko wtedy, gdy jest popełnione w celu wykorzystania i przy użyciu metod wymienionych w odpowiedniej normie.

W ukraińskiej literaturze naukowej czasami stwierdza się, że cel wykorzystania człowieka jest realizowany tylko przez odbiorcę (lub nabywcę) tej osoby, podczas gdy inne osoby, które werbują, przemieszczają, przechowują i przekazują ofiarę, zwykle nie dążą do takiego celu; są zainteresowani korzyściami materialnymi lub innymi, które nie zawsze są związane z wykorzystaniem człowieka [zob.: 12, s. 278–279; 57, s. 230]. Szereg problemów dotyczących celu wykorzystania człowieka poruszają także polscy naukowcy. W szczególności O. Sitarz uważa za niezrozumiałe «komu towarzyszyć ma wskazany cel. Czy każdy, kto ułatwia transport, musi to czynić w celu wycięcia nerki pokrzywdzonemu? I pytanie jeszcze ważniejsze: jaki jest charakter wskazanego celu, czy jest to element strony podmiotowej, czy – wbrew pozorom – przedmiotowej, która jednak każdorazowo przez sprawcę musi być uświadomiona. Krótko mówiąc, czy do bytu tego przestępstwa wymagane jest, aby każdy sprawca miał na celu określone wykorzystanie ofiary, czy wystarczy, że takie (wskazane przez ustawodawcę) wykorzystanie sobie uświadamia (poprzez „cel” określone są jedynie dalsze, prognozowane losy ofiary)» [59, s. 342].

Osoby, które werbują, przemieszczają, przechowują lub przekazują człowieka, są oczywiście przede wszystkim zainteresowane korzyścią materialną, jaką chcą uzyskać w wyniku swoich działań. Należy jednak zrozumieć, że postępują w ten sposób, zdając sobie sprawę, że osoba przez nich zwerbowana (przemieszczana itp.) będzie w przyszłości wykorzystywana przez innych. Właśnie dlatego stosują wymienione w części 1 art. 149 kodeksu karnego Ukrainy i § 22 art. 115 kodeksu karnego Polski sposoby popełnienia analizowanego przestępstwa. Na przykład osoba jest zmuszona uciekać się do oszustwa w

¹ W art. 3 Protokołu z Palermo stwierdza się, że “zgoda ofiary handlu ludźmi na zamierzone wykorzystanie, o którym mowa pod literą (a), nie ma znaczenia, jeżeli posłużono się którąkolwiek z metod, o której mowa pod literą (a)” [50].

² Jednocześnie ustawodawcy niektórych z tych państw ustanawiają zwiększoną odpowiedzialność za handel ludźmi dokonywany w określony sposób. Na przykład uzbecki ustawodawca w części 1 art. 135 kodeksu karnego nie podaje listy sposobów popełnienia tego przestępstwa, ale wśród okoliczności obciążających odpowiedzialność za handel ludźmi wyróżnia porwanie, użycie przemocy lub groźby jej użycia, lub inne formy przymusu, użycie fałszywych dokumentów, a także zabicie, ukrycie lub zniszczenie dokumentów potwierdzających tożsamość ofiary.

celu werbowania człowieka, ponieważ rozumie, że jeśli on wie o wszystkich szczegółach przyszłej pracy, nie zgodzi się na to. Należy podkreślić, że cel sprawcy werbowania, przemieszczania, przechowywania lub przekazywania (a czasem przyjmowania) człowieka ma zazwyczaj nie osobiste wykorzystywanie ofiary, ale uzyskanie pewnych środków finansowych lub innej korzyści dzięki zainteresowaniu innych osób w wykorzystywaniu człowieka. Chodzi zatem o uzyskanie korzyści materialnej lub innej poprzez zapewnienie możliwości wykorzystania człowieka przez inne osoby. Tak więc cel winnego ma złożony charakter. Z jednej strony osoba pragnie w ten sposób uzyskać pewną korzyść, z drugiej zaś zdaje sobie sprawę, że człowiek będzie wykorzystywany przez inne osoby, które przyznają jej tę korzyść za wykonaną „pracę”. Wolicjonalny wysiłek sprawcy ma na celu wykorzystanie ofiary (ten wolicjonalny wysiłek można wyrazić następującym pytaniem: „Czy chcesz, aby osoba była wykorzystywana? Jeśli nie chcesz, to po co ją werbujesz, przemieszczasz itp.?”), co jest ostatecznym celem powyższych działań. Oczywiście o to właśnie chodziło, gdy akty międzynarodowe, a później także krajowe ustawy karne, wskazywały na obowiązkowy cel wykorzystania człowieka. Uważam, że mają rację W. Borysow i W. Kozak, którzy zauważają, że „aby mieć skład przestępstwa, wystarczy, aby sprawca był świadomy tego celu i działał dla jego osiągnięcia” [1, s. 22; 67, s. 161]. Zaznaczę również, że w analizowanej praktyce sądowej wskazany moment nie powoduje szczególnych problemów [12, s. 279; 57, s. 230].

Zarówno w ukraińskiej [62, s. 30], jak i polskiej [68, s. 147] literaturze naukowej cel wykorzystania człowieka jest czasami utożsamiany z samym wykorzystaniem. Z takim stanowiskiem trudno się zgodzić. Należy podkreślić, że w odpowiednich zakazach karnych ustawodawcy ukraiński i polski wskazują na obowiązkową obecność u sprawcy celu wykorzystania, natomiast realizacja tego celu leży poza zakresem badanego przestępstwa. W związku z tym faktyczne wykorzystanie osoby, które miało miejsce po popełnieniu tego czynu, należy dodatkowo zakwalifikować na podstawie innych artykułów ustawy karnej. Podobny pogląd podziela większość naukowców, zarówno ukraińskich [zob. na przykład: 69, s. 150; 70], jak i polskich [zob. na przykład: 14, s. 139; 36, s. 318].

7. Dyskusja na temat relacji między pojęciami „handel ludźmi”, „niewolnictwo”, „handel niewolnikami”.

W ukraińskiej i polskiej literaturze prawniczej istnieją różne poglądy na temat relacji między handlem ludźmi a niewolnictwem. Na przykład G. Kohan zaproponowała, aby pojęcie „niewolnictwo” było postrzegane jako ogólne przez „instytucje i zwyczaje podobne do niewolnictwa”, „wykorzystywanie prostytutki przez osoby trzecie”, „handel ludźmi” [71, s. 6, 15]. Nie mogę się zgodzić z takim podejściem, ponieważ w sposób nieuzasadniony zaciera on istotę pojęcia „niewolnictwo”, zdefiniowanego w międzynarodowych aktach prawnych. Przypomnę, że Konwencja o sprawie niewolnictwa z 1926 r. definiuje niewolnictwo jako stan czy położenie jednostki, względem której stosowane jest postępowanie w całości lub części wynikające z prawa własności (art. 1) [72].

Nie można też zgodzić się z autorami, którzy utożsamiają niewolnictwo z handlem ludźmi. Z. Lasocik, na przykład, wyraźnie stwierdza, że „handel ludźmi to współczesna forma niewolnictwa” [32, s. 33]. „Współczesnym niewolnictwem” handel ludźmi nazywa również M. Koziński [39, s. 116]. R. Antonów ogólnie twierdzi, że «wśród badaczy panuje zgodność, że handel ludźmi należy utożsamiać z niewolnictwem» [68, s. 150]. Podkreślę, że handel ludźmi sam w sobie nie jest niewolnictwem. Zniewolenie człowieka może być konsekwencją handlu ludźmi.

Nie można również utożsamiać, choć pokrewnych, ale nie równoważnych terminów „handel ludźmi” i „handel niewolnikami”. W Uzupełniającej Konwencji w sprawie zniesienia niewolnictwa, handlu niewolnikami oraz instytucji i praktyk zbliżonych do niewolnictwa z dnia 7 września 1956 r. określono, że „handel niewolnikami” „oznacza i obejmuje wszelkie czynności związane ze schwytaniem, nabyciem jakiegokolwiek osoby lub rozporządzeniem nią w celu uczynienia z niej niewolnika, wszelkie czynności związane z nabyciem niewolnika w celu sprzedaży lub zamiany, wszelkie czynności dotyczące sprzedaży lub zamiany osoby nabytej dla tych celów, jak również w ogóle wszelki rodzaj handlu lub przewozu niewolników jakimikolwiek środkami transportu” (art. 7) [73]. Oczywiście handel ludźmi i handel niewolnikami to nie to samo, ponieważ dosłowna interpretacja terminu „handel niewolnikami” oznacza, że konkretyzuje on przedmiot, w stosunku do którego handel jest prowadzony – niewolnika. Jednocześnie nie można nie zwrócić uwagi na fakt, że z powyższej definicji handlu niewolnikami nie wynika, że jest on

popelniany wyłacznie w stosunku do niewolników, poniewaK Konwencja dotyczy równieK kaKdej osoby, wobec której celem jest zniewolenie. Można zatem stwierdzić, że we wspomnianym międzynarodowym akcie prawnym jest brak wyraźnego rozróznienia między handlem ludźmi (osobami niebędącymi niewolnikami) a handlem niewolnikami. Jednocześnie analiza powyższych definicji pojęć „handel ludźmi” i „handel niewolnikami” dowodzi, że działania charakteryzujące te pojęcia nie pokrywają się w pełni. To samo można powiedzieć o celu, w jakim dokonywany jest handel ludźmi (cel wykorzystania) i handel niewolnikami (cel zniewolenia człowieka, cel sprzedaży lub wymiany niewolnika) [74, s. 20–21].

Tak więc pojęcia „handel ludźmi”, „niewolnictwo” i „handel niewolnikami” są ze sobą powiązane, ale ich zastąpienie jest nieprawidłowe.

W kodeksie karnym Ukrainy nie ma artykułu o odpowiedzialności za zniewolenie. Jednak w ukraińskiej literaturze prawniczej odpowiednia propozycja była wielokrotnie wyrażana. Stanowisko to zajmują w szczególności W. Iwaszczenko [75, s. 59], I. Mytrofanow [76, s. 121] i A. Politowa [77, s. 17]. Natomiast przeciwko wydzieleniu osobnego artykułu o odpowiedzialności za zniewolenie sprzeciwia się A. Orlean, który argumentuje swoje stanowisko tym, że prawnie niewolnictwo i handel niewolnikami nie mogą mieć miejsca jako zniesione (a nie zakazane) instytucje [49, s. 318]. Uważam, że wprowadzenie do kodeksu karnego Ukrainy artykułu o odpowiedzialności za zniewolenie jest niepraktyczne. I moim zdaniem chodzi nie tyle o to, że niewolnictwo zostało prawnie zniesione (rzeczywistość może być inna). W moim przekonaniu obecna ustawa karna zawiera wystarczające narzędzia do skutecznej walki ze zniewoleniem człowieka. Przebywanie człowieka w stanie niewolnika bez jego seksualnego lub innego wykorzystania jest mało prawdopodobne, aby w ogóle miało miejsce w obiektywnej rzeczywistości, dlatego musi otrzymać ocenę karno-prawną na podstawie odpowiednich artykułów kodeksu karnego Ukrainy. Ponadto uważam, że zniewolenie człowieka samo w sobie można zakwalifikować jako bezprawne pozbawienie wolności, poniewaK nieodłącznym atrybutem niewolnictwa jest naruszenie wolności osobistej człowieka [12, s. 293; 57, s. 235–236].

W tym kontekście warto zauważyć, że art. 8 przepisów wprowadzających kodeks karny Polski przewiduje odpowiedzialność za oddanie osoby w stan niewolnictwa lub utrzymywanie jej w tym stanie, a także za handel niewolnikami. W świetle powyższych argumentów celowość istnienia tej normy jest wątpliwa. Zaznaczę, że propozycja wyłączenia tego artykułu z kodeksu karnego Polski została już wyrażona w polskiej literaturze [25, s. 142, 154].

8. Wnioski.

Pomimo pewnych różnic w brzmieniu karnego zakazu handlu ludźmi, ustawodawcy Ukrainy i Polski zbliżyli dziś swoje rozumienie istoty tego czynu do jego definicji sformułowanej w Protokole z Palermo i Konwencji Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi.

Analiza prac naukowych poświęconych problematyce handlu ludźmi wykazała, że wiele pytań poruszanych przez ukraińskich i polskich badaczy jest identycznych. Podobne są często proponowane przez nich sposoby ich rozwiązania.

Za przedmiot przestępstwa handlu ludźmi należy uznać wolność i godność osoby (godność człowieka). Pominięciem polskiego ustawodawcy jest, moim zdaniem, to, że w tytule rozdziału XXIII części szczególnej kodeksu karnego, w przeciwieństwie do tytułu rozdziału III części szczególnej kodeksu karnego Ukrainy, godność człowieka nie jest wspomniana.

Odpowiedzialność karna za handel ludźmi powinna obowiązywać nawet wtedy, gdy choć jedna osoba była ofiarą tego przestępstwa. Gdyby intencją ustawodawcy było ustalenie odpowiedzialności za handel co najmniej dwiema osobami, prowadziłyby to oczywiście do sytuacji, w której poszczególne osoby, wobec których popełniono by określony czyn, byłyby pozbawione ochrony prawnej.

W kodeksie karnym Ukrainy nie ma sensu wyróżniać samodzielnego artykułu o odpowiedzialności za handel dziećmi, poniewaK odpowiednie działania mogą być kwalifikowane na podstawie obecnego art. 149, który wśród form handlu ludźmi wyróżnia właśnie handel człowiekiem, popełniony bez celu jego wykorzystania. Problematyka zwalczania handlu dziećmi, popełnianemu bez celu wykorzystania,

pozostaje aktualna dla Polski. Możliwymi wariantami rozwiązania tego problemu mogą być nowelizacja art. 115 § 22 kodeksu karnego, czy wyodrębnienie w ustawie karnej odrębnego artykułu o odpowiedzialności za określony czyn.

Wyrażona w literaturze prawniczej opinia o celowości całkowitego odmowy wskazania sposobów dokonywania handlu ludźmi należy uznać za bezpodstawną. Właśnie ze względu na oszustwo, krytyczne położenie itp. człowiek wyraża zgodę na oferowaną mu pracę, na prostytutkę itp., i właśnie z tego powodu, jak również ze względu na cel dalszego wykorzystania, nawet jego dobrowolna zgoda nie wyłącza odpowiedzialności karnej sprawcy.

Wskazanie celu wykorzystania pozwala odróżnić czyn zabroniony od czynów, które nie są karalne. Na przykład rekrutacja (werbowanie) osób do pracy samo w sobie nie jest nielegalne, staje się nim tylko wtedy, gdy jest popełnione w celu wykorzystania i przy użyciu metod wymienionych w odpowiedniej normie.

Osoby, które werbują, przemieszczają, przechowują lub przekazują człowieka, są oczywiście przede wszystkim zainteresowane korzyścią materialną, jaką chcą uzyskać w wyniku swoich działań. Jednocześnie postępują w ten sposób, zdając sobie sprawę, że osoba przez nich zwerbowana (przemieszczana itp.) będzie w przyszłości wykorzystywana przez innych.

Realizacja celu wykorzystania człowieka leży poza zakresem przestępstwa handlu ludźmi. W związku z tym faktyczne wykorzystanie osoby, które miało miejsce po popełnieniu tego czynu, należy dodatkowo zakwalifikować na podstawie innych artykułów ustawy karnej.

Pojęcia „handel ludźmi”, „niewolnictwo” i „handel niewolnikami” są ze sobą powiązane, ale ich zastąpienie jest nieprawidłowe. Wprowadzenie do kodeksu karnego Ukrainy artykułu o odpowiedzialności za zniewolenie jest niepraktyczne – obecna ustawa karna zawiera wystarczające narzędzia do skutecznej walki ze zniewoleniem człowieka. Bardzo wątpliwa jest także celowość istnienia art. 8 przepisów wprowadzających kodeks karny Polski.

References:

1. Borysov V.I., Kozak V.A. (2006). Komentar do statti 149 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (v redaktsii Zakonu vid 12 sichnia 2006 r.). Kryminalne pravo Ukrainy. № 2, 17–23 [in Ukrainian].
2. Kozak V.A. (2002). Kryminalna vidpovidalnist za torhivliu liudmy (analiz skladu zlochynu): dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Kharkiv, 196 s. [in Ukrainian].
3. Fris P.L. (2014). Vybrani pratsi. Ivano-Frankivsk: Foliant, 651 s. [in Ukrainian].
4. Melnyk M.I., Khavroniuk M.I. (red.). (2018). Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. Kyiv: VD «Dakor». 1368 s. [in Ukrainian].
5. Bojarski M. (red. nauk.). (2020). Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna. Warszawa: Wolters Kluwer, 868 s. [in Polish].
6. Lachowski J., Marek A. (2018). Prawo karne. Zarys problematyki. Warszawa: Wolters Kluwer, 452 s. [in Polish].
7. Dudorov O.O., Pysmenskyi Ye.O. (red.). (2013). Kryminalne pravo (Osoblyva chastyna): pidruchnyk. Kyiv: VD «Dakor», 786 s. [in Ukrainian].
8. Nehodchenko D.O. (2011). Yurydychnyi analiz struktury zlochynu, peredbachenoho st. 149 KK Ukrainy. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. Serii yurydychna. Vyp. 2, 306–316 [in Ukrainian].
9. Tuliakov V.O. (red.). (2011). Kryminalne pravo Ukrainy: navch.-metod. posib. Odesa: Feniks, 450 s. [in Ukrainian].
10. Skulysh Ye. (2010). Strukturni komponenty formuvannia teoretychnykh osnov protydii torhivli liudmy v Ukraini. Pravo Ukrainy. № 4, 283–291 [in Ukrainian].

11. Orlean A.M. (2005). Kryminalno-pravova kharakterystyka torhivli liudmy. Monohrafia. Kharkiv: SIM, 180 s. [in Ukrainian].
12. Andrushko A.V. (2020). Teoretyko-prykladni zasady zapobihannia ta protydii zlochynam proty voli, chesti ta hidnosti osoby: monohrafia. Kyiv: Vaite, 560 s. [in Ukrainian].
13. Andrushko A.V. (2020). Bezposerednii obiekt torhivli liudmy. Zakarpatski pravovi chytannia. Materialy XII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (29-30 kvitnia 2020 r., m. Uzhhorod). Uzhhorod: RIK-U, 430–443 [in Ukrainian].
14. Głogowska A. (2013). Handel ludźmi w celu usunięcia narządów w ujęciu prawnomiędzynarodowym. *Białostockie Studia Prawnicze*. 2013. Z. 13, 137–145 [in Polish].
15. Liżyńska K., Płońska A. (2011). Kilka refleksji nad definicją handlu ludźmi. *Acta Universitatis Wratislaviensis. No. 3322. Przegląd prawa i administracji*. LXXXV, 177–190 [in Polish].
16. Wróbel W., Zoll A. (red. nauk.). (2017). Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Komentarz do art. 117–211a. Warszawa: Wolters Kluwer, 1884 s. [in Polish].
17. Vyroky kolehii suddiv Kremenetskooho raionnoho sudu Ternopilskoi obl. vid 11 lystopada 2016 r. (sprava № 601/693/15-k) / Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62702364> [in Ukrainian].
18. Orlean A.M., Lyzohub B.V. (2005). Vdoskonalennia kryminalnoho zakonodavstva u napriamku protydii torhivli liudmy ta poviazanyh z neiu yavlyshcham. *Pravo i bezpeka*. Tom 4. № 4, 101–104 [in Ukrainian].
19. Strafgesetzbuch (Österreich) (Bundesgesetz vom 23. Jänner 1974) / Jusline. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/stgb> [in German].
20. Criminal Code of the Kingdom of Netherlands (1881, amended 2012) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6415/file/Netherlands_CC_am2012_en.pdf [in English].
21. Kodeks karny. Usrawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Dz. U. 1997 Nr 88 poz. 553 / ISAP. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> [in Polish].
22. Schweizerisches Strafgesetzbuch (vom 21. Dezember 1937 (Stand am 3. März 2020)) / Das Portal der Schweizer Regierung. URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19370083/index.html> [in German].
23. Jurewicz J. (2011). Handel ludźmi w polskim prawie karnym i prawie ponadnarodowym. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 424 s. [in Polish].
24. Koredczuk J. (2021). Handel ludźmi w świetle polskich dwudziestowiecznych kodyfikacji karnych / Nowicka D. (red.). *Handel w dziejach państwa i prawa*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 247–256. URL: file:///C:/Users/8A93~1/AppData/Local/Temp/128700_Handel_w_dziejach_panstwa_i_prawa.pdf [in Polish].
25. Radoniewicz F. (2011). Przestępstwo handlu ludźmi. *Prokuratura i Prawo*. № 10, 134–156 [in Polish].
26. Dukiet-Nagórska T. (red.). (2018). *Prawo karne. Część ogólna, szczególna i wojskowa*. Warszawa: Wolters Kluwer, 576 s. [in Polish].
27. Ligęza-Turlakiewicz M., Turlakiewicz G. (2015). Człowiek jako dobro *extra commercium* w przestępstwie handlu ludźmi. *Prokuratura i Prawo*. № 5, 72–90 [in Polish].
28. Namysłowska-Gabrysiak B. (2018). Handel ludźmi w celu wykorzystania seksualnego. Zagadnienia karnoprawne i kryminologiczne. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 430 s. [in Polish].
29. Bojarski T. (red. nauk.). (2016). *Kodeks karny. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer, 1108 s. [in Polish].
30. Filar M. (red. nauk.). (2016). *Kodeks karny. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer, 1820 s. [in Polish].

31. Królikowski M., Zawłocki R. (red.). (2017). Kodeks karny. Część szczególna. Tom I. Komentarz. Art. 117–221. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 1067 s. [in Polish].
32. Lasocik Z. (2007). Handel ludźmi – aspekty społeczne i prawne. *Studia socjologiczne*. № 4 (187), 31–57 [in Polish].
33. Mozgawa M. (red. nauk.). (2019). Kodeks karny. Komentarz. Warszawa: Wolters Kluwer, 1120 s. [in Polish].
34. Mozgawa M. (red.). (2010). Kodeks karny. Praktyczny komentarz. Warszawa: Wolters Kluwer, 748 s. [in Polish].
35. Stefański R.A. (red.). (2018). Kodeks karny. Komentarz. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 1944 s. [in Polish].
36. Stokłosa K. (2020). Glosa do wyroku Sądu Najwyższego – Izba Karna z dnia 17 października 2017 r. (III KK 103/17). *Studia Iuridica Lublinensia*. Vol. XXIX, 3, 313–322 [in Polish].
37. Convention for the Suppression of the Traffic in Persons and of the Exploitation of the Prostitution of Others, adopted 02 December 1949 / United Nations. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-suppression-traffic-persons-and-exploitation> [in English].
38. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings, Warsaw, 16.V.2005 / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/168008371d> [in English].
39. Koziński M. (2013). Handel ludźmi w świetle prawa międzynarodowego oraz przepisów prawa krajowego. *Kultura Bezpieczeństwa. Nauka-Praktyka-Refleksje*. Nr. 14, 115–138 [in Polish].
40. Pomarańska-Bielecka M., Wiśniewski M. (2010). Analiza przepisów prawa definiujących i penalizujących handel dziećmi. *Dziecko krzywdzone*. Nr. 4 (33), 7–36 [in Polish].
41. Porivnialna tablytsia do proektu Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do statti 149 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo pryvedennia u vidpovidnist do mizhnarodnykh standartiv» (reiestratsiinyi № 6243) / Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiinyi veb-portal. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428 [in Ukrainian].
42. Burdziak K., Banaszak P. (2016). Przeprowadzenie handlu ludźmi w świetle wyników badań aktowych. *Prawo w działaniu*. T. 28, 220–247 [in Polish].
43. Sakowicz A. (2006). Przeprowadzenie handlu ludźmi z perspektywy regulacji międzynarodowych. *Prokuratura i Prawo*. № 3, 52–69 [in Polish].
44. Bojarski M. (red.), Giezek J., Sienkiewicz Z. (2004). Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna. Warszawa: Lexis Nexis, 998 s. [in Polish].
45. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 29 kwietnia 2002 r., sygn. akt II AKa 330/02. *Prokuratura i Prawo*. 2003. Nr 4. Poz. 19 / Pomarańska-Bielecka M., Wiśniewski M. Analiza przepisów prawa definiujących i penalizujących handel dziećmi. *Dziecko krzywdzone*. 2010. Nr. 4 (33), 12 [in Polish].
46. Konarska-Wrzosek V. (red. nauk.). (2018). Kodeks karny. Komentarz. Warszawa: Wolters Kluwer, 1894 s. [in Polish].
47. Verbenskyi M.H., Minka T.P., Nehodchenko D.O. (2010). Protydiia torhivli liudmy v Ukraini: monohrafiia. Dnipropetrovsk: Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 236 s. [in Ukrainian].
48. Horpyniuk O.P. (2014). Problemy vidpovidalnosti za torhivliu liudmy abo inshu nezakonnu uhotu shchodo liudyny. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Yurydychni nauky*. № 4 (I), 261–267 [in Ukrainian].
49. Orlean A.M. (2014). Kryminalno-pravove zabezpechennia v Ukraini okhorony liudyny vid ekspluatatsii: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O.A., 456 s. [in Ukrainian].

50. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, adopted 15 November 2000, General Assembly resolution 55/25 / United Nations. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-prevent-suppress-and-punish-trafficking-persons> [in English].
51. Andrushko A.V. (2021). Obiektivna storona torhivli liudmy. Visnyk Penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy. № 3 (17), 40–75 [in Ukrainian].
52. Korzhanskyi M.I. (2007). Kvalifikatsiia zlochyniv: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Atika, 592 s. [in Ukrainian].
53. Dzhuzha O.M., Savchenko A.V., Cherniei V.V. (red.). (2016). Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. Kyiv: Yurinkom Inter, 1064 s. [in Ukrainian].
54. Shevchuk A.V., Diakur M.D. (2013). Kryminalne pravo Ukrainy (Osoblyva chastyna): navch. posib. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 472 s. [in Ukrainian].
55. Vyrok Lychakivskoho raionnoho sudu m. Lvova vid 10 travnia 2012 r. (sprava № 1-352/11) / Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24187457> [in Ukrainian].
56. Vyrok Lychakivskoho raionnoho sudu m. Lvova vid 6 liutoho 2017 r. (sprava № 463/493/16-k) / Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64527701> [in Ukrainian].
57. Andrushko A.V. (2022). Meta ekspluatatsii yak oboviazkova oznaka subiektyvnoi storony torhivli liudmy. Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal. № 1, 229–237 [in Ukrainian].
58. Liżyńska K., Płońska A. (2013). Analiza obowiązujących w polskim prawie karnym unormowań dotyczących procederu handlu dziećmi. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*. Rok LXXV, zeszyt 3, 85–97 [in Polish].
59. Sitarz O. (2010). Wątpliwości i kontrowersje wokół definicji handlu ludźmi. *Archiwum kryminologii*. 2010. Tom XXXII, 327–344 [in Polish].
60. Hryniewicka D. (2021). Instrumenty ochrony i pomocy ofiarom dotkniętym handlem dziećmi na gruncie prawa polskiego i międzynarodowego / Kryńska E. (red. nauk.), Kalisz Ł. (red. nauk.), Suplicka A. (red. nauk.). Dziecko w historii – między godnością a zniewoleniem. Tom 1. Godność jako fundament praw człowieka. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 453–462 [in Polish].
61. Niebytov A.A. (2016). Seksualna ekspluatatsiia v Ukraini: kryminalno-pravovyi ta kryminolohichniy analiz: monohrafiia. Kyiv: Osvita Ukrainy, 464 s. [in Ukrainian].
62. Niebytov A.A. (2013). Torhivlia liudmy: stan, tendentsii ta zapobihannia: monohrafiia. Donetsk: PP «VD «Kalmius», 224 s. [in Ukrainian].
63. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography, adopted 25 May 2000 / United Nations. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-sale-children-child> [in English].
64. Nehodchenko D.O. (2011). Kryminalna vidpovidalnist za torhivliu liudmy v Ukraini ta inshykh krainakh: porivnialno-pravovyi analiz: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Kharkiv, 22 s. [in Ukrainian].
65. Politova A.S. (2013). Praktyka prytiahnennia do kryminalnoi vidpovidalnosti za statteiu 149 KK ta shliakhy pidvyshchennia yii efektyvnosti. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. Serii yurydychna. Vyp. 2, 306–314 [in Ukrainian].
66. Kostyleva O.V. (2013). Torhovlia liudmi: implementatsiia mezhdunarodno-pravovykh norm i voprosy kvalifikatsii prestupleniia po st. 127-1 UK RF. Vestnik Moskovskogo universiteta. Serii 11. Pravo. № 3, 56–73 [in Russian].
67. Borysov V.I., Kozak V.A. (2009). Torhivlia liudmy abo insha nezakonna uhoda shchodo liudyny: kharakterystyka skladu zlochyну. Almanakh kryminalnoho prava: zbirnyk statei. Vyp. 1 / vidpovid. red. P.P. Andrushko, P.S. Berzin. Kyiv: Pravova yednist, 151–171 [in Ukrainian].

68. Antonów R. (2013). Problem handlu ludźmi w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Kierunki badań. *Studia Erasmiiana Wratislaviensia*. № 7, 137–157 [in Polish].
69. Brych L.P. (2013). Teoriia rozmezhuвання skladiv zlochniv: monohrafiia. Lviv: LvDUVS, 712 s. [in Ukrainian].
70. Ustrytska N.I. (2013). Okremi pytannia kvalifikatsii torhivli liudmy abo inshoi nezakonnoi uhody shchodo liudyny. Borotba z torhivleiu liudmy: tezy dopovidei uchasnykiv Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (21 chervnia 2013 r.). Lviv: LvDUVS, 185–189 [in Ukrainian].
71. Kokhan H.L. (2002). Mizhnarodno-pravove spivrobotnytstvo v borotbi z rabstvom i rabotorhivleiu: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.11. Kharkiv, 20 s. [in Ukrainian].
72. Slavery Convention, adopted 25 September 1926 / United Nations. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/slavery-convention> [in English].
73. Supplementary Convention on the Abolition of Slavery, the Slave Trade, and Institutions and Practices Similar to Slavery, adopted 07 September 1956 / United Nations. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/supplementary-convention-abolition-slavery-slave-trade-and> [in English].
74. Andrushko A.V. (2022). Pro spivvidnoshennia poniat «torhivlia liudmy», «rabstvo», «rabotorhivlia». Aktualni problemy kryminalnogo prava, protsesu, kryminalistyky ta operatyvno-rozshukovoi diialnosti: tezy V Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii (Khmelnyskyi, 25 liutoho 2022 roku). Khmelnytskyi: Vyd-vo NADPSU, 19–21 [in Ukrainian].
75. Ivashchenko V.O. (2004). Torhivlia zhinkamy ta ditmy (kryminolohichni ta kryminalno-pravovi aspekty borotby). Monohrafiia. Kyiv: Atika, 112 s. [in Ukrainian].
76. Mytrofanov I.I. (2012). Torhivlia liudmy: kryminalno-pravove vyznachennia poniattia. Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnogo universytetu. № 3, 118–123 [in Ukrainian].
77. Politova A.S. (2007). Kryminalno-pravova kharakterystyka zlochniv proty svobody osoby za zakonodavstvom Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].

Andrij Andruszko,

*Doktor habilitowany nauk prawnych, Profesor,
Profesor Katedry Prawa Karnego i Postępowania Karnego
Wydział Prawa
Użhorodzki Uniwersytet Narodowy
E-mail: andrushko525@gmail.com
ORCID 0000-0002-7735-7898*

Andriy Andrushko,

*Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Criminal Law and Procedure,
Faculty of Law,
Uzhhorod National University
E-mail: andrushko525@gmail.com
ORCID 0000-0002-7735-7898*